

The Meaning of *Raj'* in Verse Eleven of the al-Tariq Chapter in Persian and English Exegeses and Translations*

Mohammad Ali Hemati

Associate Professor, Shiraz Faculty of Quranic Sciences, University of Qur'anic Studies and Sciences, Qom, Iran. Email: mohammadalihemati@gmail.com

Abstract

The word “returning/resurgent” (*raj'*) in the verse “*By the resurgent heaven*” is one of the words for which Persian and English exegetes and translators of the Quran have not provided a single meaning. Rain; rotation of the sun; moon, and stars; angels, and soul are some of the meanings mentioned for this word in exegeses, and rain and the rotation of the stars are two meanings mentioned in translations. This research studies the reasons for the differences in the meaning of *raj'* through a historical-analytical method and has taken steps to solve the problem through a new semantic and paradigmatic relations method. Examining lexical sources, the course of exegeses, and analysis of narrations show that some etymologists and exegetes have gone wrong in finding the meaning of this word. Considering the fact that the narrations in this topic have problems in terms of the chain of narrators and they themselves differ in presenting the meaning of this word, it is difficult to give preference to them. Similarly, lexical sources have also not been able to prevent the difference of views. Therefore, in the following article, by applying paradigmatic relations and considering the semantics of two similar verses from the al-Dharyat and Buruj Chapters, the problem of the preference of narrations has been solved and the correct meaning has been presented.

Keywords: heavens in the Quran, verse eleven of the al-Tariq Chapter, rain in the Quran, *raj'*

* Received 4 July 2023; Received in revised from 25 October 2023; Accepted 13 November 2023; Published online 29 April 2024

Cite this article: Hemati, M. (2024). The Meaning of *Raj'* in Verse Eleven of the al-Tariq Chapter in Persian and English Exegeses and Translations. *Comparative Interpretation Research*, 10(1), 163-186. <https://doi.org/10.22091/ptt.2023.9506.2242>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

One of the verses that exegetes and translators disagree on is verse eleven of the al-Tariq Chapter. What caused the difference is the exact meaning of the word "*raj*" in this verse. God states in this verse: "By the resurgent heaven." In translations and exegeses, several meanings have been provided for this word. All of these meanings can probably not be correct.

The most important question of the current research is: what is the reason for the difference between the translators in the translation of the word "*raj*"? The answer to this question depends on the answer to the following questions: What is the view of etymologists on the meaning of "*raj*"? Is there narrative evidence in the meaning of "*raj*"? And if the answer is positive, which narration is preferable? Are the exegetes in different eras more influenced by etymologists or narrations in the meaning and interpretation of "*raj*"? Are syntagmatic and paradigmatic relations, which are used in new semantics, effective in recognizing the correct meaning of the word?

The views of the exegetes on the meaning of "*raj*"

The exegetes have presented four views on the meaning of "*raj*" in verse eleven of the al-Tariq Chapter:

Rain: Rain as the meaning of "*raj*" has been presented by exegetes more than other meanings (to see some of these commentators, see Maqatil, 2002, vol. 4, p. 660; Qommi, 1984, vol. 2, p. 416;). Samarqandi (1416 AH/1995) has said in this regard that "*dhat al-raj*" means clouds return with rain and rain follows rain (vol. 3, p. 569). This view is supported by the most narrative evidence.

Rotation of the stars, the moon, and the sun: Mahaimi (1983, vol. 2, p. 398) and Buqaie (2006, vol. 8, p. 390) did not mention rain in the meaning of "*raj*" and interpreted it as the movement of stars and planets.

Angels: Mawardi (n.d.) has raised the possibility that the meaning of "*raj*" is the angels because they return the actions of God's servants to heaven (vol. 6, p. 248).

The returning spirit: Ibn Arabi (1422 AH/2001) has defined "*raj*" as a spirit that returns (vol. 2, p. 423).

The views of the translators regarding the meaning of "*raj*"

Persian and English translators of the Quran, like the exegetes, differ on the meaning of "*raj*", such that they have translated it as rain or the rotation of the stars. Influenced by the exegetes, the translators have also paid attention more to narrations.

Raj' in paradigmatic relations

One of the new methods that has established its position in the semantics of the Quran is semantics based on syntagmatic and paradigmatic relations. One of the most famous figures of this science is the Japanese Toshihiko Izutsu, who has discussed this kind of semantics in two books, *God and Man in the Qur'an* and *Ethico-Religious Concepts in the Qur'an*.

There are two verses in the Quran that are similar in structure to the verse in question: the verse "*By the heaven with its Houses*" [al-Buruj: 1] and the verse "*By the Sky with (its) numerous Paths*" [al-Dhariyat: 7]. The first three words of these two verses are repeated exactly in the eleventh verse of the al-Tariq Chapter and the difference is in the two words "*al-burūj*" (houses; constellations) and "*al-ḥubuk*" (paths/orbits). According to this structural similarity, by using the method of paradigmatic relations, these two verses can help in identifying the correct meaning of "*raj'*" in verse eleven of the al-Tariq Chapter. The explanation is that if we substitute "*al-burūj*" in the verse "*By the heaven with its Houses*" [al-Buruj: 1] in the verse and "*al-raj'*" in the verse "*By the resurgent heaven*" [al-Tariq: 11], the resulting meaning becomes "I swear by the sky with stars." The semantic essence or the core meaning in the meanings given for "*al-ḥubuk*" in the exegeses is "beauty." As explanation, if "*al-ḥubuk*" means the stars, it can replace "*al-raj'*" in the verse "*By the resurgent heaven*" and it means: "I swear by the sky full of stars." According to the paradigmatic relations in these three verses, as well as Ibn Zayd's narration, which confirms this meaning, we conclude that the translators and exegetes who have taken "*al-raj'*" to mean the rising and setting of the sun, the moon, and the stars are closer to the correct one. Similarly, meanings such as angels do not possess an acceptable aspect for "*al-raj'*" and the exegetes have quoted it without paying attention to Maturidi's possibility.

Conclusion

Exegetes and translators disagree on the meaning of "*raj'*" in the verse "*By the resurgent heaven*". Etymologists have considered the original meaning of "*raj'*" to be return. Therefore, for them, the meaning of "rain" for this word is not conclusive. Rain; the rotation of the sun, moon, and stars; angels, and spirit is one of the meanings mentioned for this word in exegeses, and rain and the rotation of the stars are two meanings mentioned in translations. Through the method of paradigmatic relations in new semantics, considering the two verses "*By the heaven with its Houses*" [al-Buruj: 1] and "*By the Sky with (its) numerous Paths*" [al-Dhariyat: 7], which have many similarities, the

two words “*al-burūj*” and “*al-ḥubuk*” can be substituted for “*al-raj*”, in which case, the meaning of “*raj*” is closer to the rotation of the stars than rain.

References

- Buqaie, I. (1996). *Nazm al-durar fi tanasub al-aayat wa al-suwar*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ibn Arabi, M. (2001). *Tafsir Ibn 'Arabi*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Mahaimi, A. (1983). *Tafsir al-Qur'an al-musamma tabsir al-Rahman wa taysir al-Mannan*. Aalam al-Kutub. [In Arabic].
- Mawardi, A. (n.d.). *Al-Nakt wa al-'uyun; tafsir al-Mawardi*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Qarai, A. (2019). *The Qur'an: with a phrase-by-phrase English translation*. Independently published.
- Qommi, A. (1984). *Tafsir al-Qummi*. Dar al-Ketab. [In Arabic].
- Samarqandi, N. (1995). *Tafsir al-Samarqandi al-musamma bahrul al-'ulum*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Shakir, M. H. (2001). *The Holy Qur'an: Arabic text and English translation*. Worldwide Organization for Islamic Services (WOFIS).
- Sulayman, M. (2002). *Tafsir Maqatil b. Sulayman*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Yusuf Ali, A. (1934). *The Holy Qur'an: English translation & commentary (with Arabic text)*. Shaikh Muhammad Ashraf.

پیشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

معنای «رجع» در آیه ۱۱ سوره طارق در تفاسیر و ترجمه‌های فارسی و لاتین*

محمدعلی همتی

دانشیار، گروه تفسیر و علوم قرآن، دانشکده علوم قرآنی شیراز، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران، رایانامه:

mohammadalihemati@gmail.com

چکیده

واژه «رجع» در آیه «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ» از واژگانی است که مفسران و مترجمان فارسی و لاتین قرآن معنای واحدی از آن ارائه نداده‌اند. باران؛ گردش خورشید، ماه و ستارگان؛ ملائکه؛ و روح از معانی گفته‌شده برای این واژه در تفاسیر است و باران و گردش ستارگان دو معنای گفته‌شده در ترجمه‌ها. این پژوهش با روش تاریخی-تحلیلی به بررسی علل اختلافات معنای رجع پرداخته و با روش معناشناسی نوین و روابط جانشینی اقدام به حل مشکل کرده است. بررسی منابع لغوی، سیر تفاسیر و تحلیل روایات نشان می‌دهد که برخی از واژه‌پژوهان و مفسران در معنایابی این واژه به خطا رفته‌اند. با توجه به این که روایات در این موضوع از نظر سند اشکال دارند و خود آن‌ها در ارائه معنای این واژه با هم اختلاف دارند، ترجیح آن‌ها مشکل است. همچنین، منابع لغت نیز نتوانسته است از اختلاف دیدگاه‌ها جلوگیری کند. از این رو، در نوشتار پیش‌رو، با کاربری روابط جانشینی و با توجه به معناشناسی دو آیه مشابه از سوره ذاریات و بروج، مشکل ترجیح روایات حل و معنای درست ارائه شده است.

کلیدواژگان: آسمان در قرآن، آیه ۱۱ سوره طارق، باران در قرآن، رجع

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۳ | بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۰۳ | پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۲ | انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۲/۱۰

استناد به این مقاله: همتی، محمدعلی. (۱۴۰۳). معنای «رجع» در آیه ۱۱ سوره طارق در تفاسیر و ترجمه‌های فارسی و لاتین. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۰(۱)، ۱۶۳-۱۸۶. <https://doi.org/10.22091/ptt.2023.9506.2242>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

یکی از آیاتی که مفسران و مترجمان در معنا و تفسیر آن اختلاف نظر داشته‌اند آیه ۱۱ سوره طارق است. آنچه موجب اختلاف شده معنای دقیق واژه «رجع» در این آیه است. خداوند در این آیه می‌فرماید: «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ». در ترجمه‌ها و تفاسیر، معانی متعددی برای این واژه ارائه شده است. احتمالاً تمامی این معانی نمی‌توانند صحیح باشند. برای خوانندگان در مواجهه با این معانی سؤالات گوناگونی پیش می‌آید که در ادامه به برخی از سؤالات اشاره می‌شود و تلاش می‌شود پاسخی درخور به آن‌ها داده شود. روایات متعددی که حامل برخی از این معانی متفاوت است در منابع روایی و تفسیری فریقین نقل شده که بررسی آن‌ها ضرورت دارد.

در پژوهش پیش‌رو، به منظور یافتن علل اختلاف معانی «رجع»، ابتدا تحلیل ادبی واژه صورت می‌پذیرد، سپس سیر تاریخی معنای واژه در تفاسیر از قرن دوم تا دوره معاصر بررسی می‌شود. در میانه بررسی تفاسیر، روایات حامل برخی از معانی «رجع» نقد و تحلیل می‌شود. بعد از این مرحله، ترجمه‌های فارسی و لاتین از آیه ارائه و در نهایت به ترجمه پیشنهادی ختم می‌گردد.

مهم‌ترین سؤال پژوهش حاضر عبارت است از این‌که علت اختلاف مترجمان در ترجمه واژه «رجع» چیست؟ پاسخ این سؤال منوط به پاسخ سؤالات بعدی است: دیدگاه واژه‌پژوهان در معنای «رجع» چیست؟ آیا مستند روایی در معنای «رجع» وجود دارد؟ و اگر پاسخ مثبت است کدام روایت مرجح است؟ آیا مفسران در ادوار مختلف در معنا و تفسیر «رجع» بیش‌تر متأثر از واژه‌پژوهان بوده‌اند یا روایات؟ آیا روابط همنشینی و جانشینی، که در معناشناسی نوین کاربرد دارد، در تشخیص معنای صحیح واژه کارساز است؟ گفتنی است که در انتخاب ترجمه‌ها تلاش شده تا مهم‌ترین ترجمه‌های فارسی و لاتین انتخاب و بررسی شود.

پیشینه پژوهش

مقیاسی و فراهانی (۱۴۰۱) در مقاله «بررسی معناشناسی اسلوب کنایه در ترجمه‌های قرآن کریم مطالعه موردی جزء سی‌ام قرآن کریم» بیش‌تر به سوره نازعات پرداخته و یک بند به آیه مورد بحث ما اختصاص داده‌اند. پژوهش حاضر به سیر تاریخی تفاسیر، بررسی ترجمه‌های فارسی و لاتین و در پایان با استفاده از معناشناسی جانشینی و همنشینی به معناشناسی «رجع» پرداخته، که تاکنون چنین کاری در آیه مورد نظر انجام نپذیرفته است.

رجع در لغت

خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ق) ماده رجع را لازم و متعددی می‌داند. در نظر او، معنای این ماده «بازگشت» است؛ از این رو، «رجع الجواب» را پاسخ به نامه و «رجع الرشق من الرمی» را تیری که برگردد معنا کرده است (ج ۱، ص ۲۲۵). او، بعد از ذکر معنای این ماده و مشتقاتش، در پایان، «رجع» را در یک عبارت مختصر به معنای باران آورده است. ابن فارس (۱۴۰۴ ق) برای این ریشه یک اصل قائل شده که به معنای بازگشت و تکرار است (ج ۲، ص ۴۹۰). بر اساس اصلی که ابن فارس برای این ماده بیان داشته در تمامی مشتقات آن، به نوعی معنای بازگشت وجود دارد. برای نمونه، «راجع» به شتری گویند که آن را بفروشد و با قیمت آن شتری مانند آن بخرند. گویی با این خرید و فروش شتر بازگشته است. یا «امراة راجع» به زنی گویند که شوهرش وفات یافته و به خانواده‌اش بازمی‌گردد یا «ارجعت الابل» به شتری لاغر گویند که چاق می‌شود و به حالت اول باز می‌گردد. ابن فارس این بازگشت را این گونه بیان می‌کند: «ذلک رُجوعُها إلى حالِها الأولى» (ج ۲، ص ۴۹۰). ابن فارس نیز مانند خلیل بن احمد در انتهای توضیحات این ماده، به «باران» اشاره کرده است. البته، می‌گوید «رجع» در آیه «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ» به معنای باران است (ج ۲، ص ۴۹۰).

راغب اصفهانی (۱۴۱۲ ق) نیز مانند خلیل بن احمد و ابن فارس معنای اصلی ماده «رجع» را بازگشت و رجوع گرفته و شواهد قرآنی را یکی پس از دیگری ذکر کرده و در نهایت به معنای باران اشاره و آیه مورد بحث را شاهد آورده است (ص ۳۴۲)، با این تفاوت که وجه تسمیه «رجع» به باران را این گونه بیان داشته است: نامیده شدن باران به رجع به جهت رد کردن هوای بارانی است و آنچه را که از آب در بر دارد و گرفته است به زمین رد می‌کند و برمی‌گرداند. آبگیر و غدیر را هم رَجْع نامیده‌اند که این نام یا برای آب بارانی است که در آن هست و یا برای اینکه حرکت موج و آبش در همان آبگیر محدود است و رفت و برگشت دارد (ص ۳۴۲).

تحلیل لغوی

بررسی منابع لغت ذیل ماده «رجع» نشان می‌دهد که معنای اصلی این ماده «بازگشت» است و معنای «باران» برای این ماده نزد آنان مسجل نبوده و ظاهراً این معنا از مفسران اخذ شده است. دلایل این ادعا یکی اینکه برخی از واژه‌پژوهان هیچ اشاره‌ای به معنای باران برای «رجع» نکرده‌اند (برای نمونه، نک فیومی، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۲۲۰؛

آزدی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۵۱۲). همچنین، برخی معنای باران برای رجع را در آیه مورد بحث از باب مجاز دانسته‌اند (برای نمونه، زبیدی، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۱، ص ۱۵۱). در پایان، صاحب بن عبّاد (۱۴۱۴ ق) معنای باران برای این ماده را تفسیر مفسران دانسته است (ج ۱، ص ۲۵۰). همچنین، کسانی مانند خلیل بن احمد و ابن فارس، تنها در بخش پایانی سخن خود ذیل این ماده اشاره به باران کرده‌اند — البته، با توجه به آیه مورد بحث، وگرنه به طور مجزا این معنا را نیاورده‌اند. دلیل دیگر اینکه لغت پژوهانی که «رجع» را به معنای باران گرفته‌اند هیچ‌کدام برای این معنا شاهی از ادبیات جاهلی ذکر نکرده‌اند. این نشان می‌دهد که اعراب جاهلی «رجع» را در معنای باران به کار نمی‌بردند. مستند برخی از واژه‌پژوهان در این معنا شعر ابو ذؤیب هذلی است که از شعرای مخضرم است و قریب ۴۰ سال از عمر خود، یعنی دو سوم عمرش، را در اسلام گذرانده است. گرچه بسیاری ایشان را ستایش کرده‌اند، اما برخی اشعار وی را یادآور اشعار عصر اموی می‌دانند به طوری که رژی بلاشر^۱، خاورشناس معروف فرانسوی، این احتمال را داده است که اشعار او ساختگی و به او منسوب شده باشد (سیدی، ۱۳۸۹). خوش‌بینانه‌ترین نظر این است که أبو ذؤیب این شعر را در عصر اسلام و تحت تأثیر دیدگاه صحابه و تابعان سروده است که مستند لغت‌شناسان شده است. علاوه بر این، کمی شواهد شعری معنای باران برای «رجع» نیز بر تردیدها می‌افزاید. دیدگاه برخی واژه‌پژوهان در معنای «رجع» و تحلیل آن گذشت. حال باید دید این واژه در میان مفسران در ادوار مختلف چگونه معنا شده است.

دیدگاه مفسران درباره معنای «رجع»

مفسران قرن دوم «رجع» را باران معنا کرده‌اند (برای نمونه، مقاتل، ۱۴۲۳ ق، ج ۴، ص ۶۶۰؛ زید بن علی بن حسین، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۳۸۳). تفاسیر قرن سوم نیز «رجع» را باران معنا کرده‌اند و برخی توضیحات یا مستندات اضافی کرده‌اند. قمی (۱۳۶۳) فقط باران را آورده است (ج ۲، ص ۴۱۶). تستری (۱۴۲۳ ق) می‌گوید ظاهر آیه نشان می‌دهد که «رجع» به باران پس از باران گویند (ج ۱، ص ۱۹۱). فراء (۱۹۸۰ م) می‌گوید با باران شروع می‌شود و هر سال به آن باز می‌گردد (ج ۳، ص ۲۵۵). ابن قتیبه (۱۴۱۱ ق) «رجع» را باران معنا کرده و به این بیت شعر هذلی که شمشیر را توصیف می‌کند استناد کرده است: «أبيض كالرجع رسوب اذا / ما ناخ في محفل يختلي» (ترجمه: «[این شمشیر] سفید همچون آب و برنده است؛ اگر در چیزی فرو رود، آن را نابود می‌کند»). در این بیت «كالرجع»

¹ Régis Blachère

به «مانند آب» معنا شده است (ج ۱، ص ۴۴۹). در رابطه با این بیت در بخش تحلیل لغوی نکاتی بیان شد. ابوعبیده (۱۳۸۱) دقیقاً حرف فراء را آورده است (ج ۱، ص ۲۹۴). در میان مفسران این قرن، عبدالرزاق صنعانی (۱۴۱۱ ق) نیز «رجع» را باران معنا کرده، جز این که ایشان سخنش مستند به یک روایت از ابن عباس است (ج ۲، ص ۲۹۳). گرچه سند این روایت تا ابن عباس ذکر شده، اما موقوف است و به معصوم نمی‌رسد. چنان که ملاحظه شد، تمامی مفسران قرن دوم و سوم «رجع» را به معنای باران دانسته و برخی مانند تستری و فراء عنایتی نیز به معنای اصلی «رجع» که بازگشت است داشته‌اند.

در قرن چهارم، توضیحات و روایات در معنای «رجع» بیش‌تر شده است. سمرقندی (۱۴۱۶ ق) می‌گوید «ذات الرجع» یعنی ابرها با باران برمی‌گردند و باران بعد از باران می‌آید (ج ۳، ص ۵۶۹). ابن ابی حاتم (۱۴۱۹ ق) در روایتی از ابن عباس، بدون ذکر زنجیره سند، رجع را باران معنا کرده که ظاهراً همان روایت عبدالرزاق است (ج ۱۰، ص ۳۴۱۵). نحاس (۱۴۲۱ ق) از ابوجعفر نقل می‌کند که اهل تفسیر «رجع» را باران دانسته‌اند که هر سال باز می‌گردد، به جز ابن زید که «رجع» را طلوع و غروب ستارگان دانسته است (ج ۵، ص ۱۲۵). در میان مفسران قرن چهارم طبری (۱۴۱۲ ق) از همه بیش‌تر به این موضوع پرداخته است. ایشان نه روایت در معنای «رجع» آورده است. در هشت روایت «رجع» باران یا ابری که باران دارد و موجب رزق هر سال مردم می‌شود معنا شده و در یک روایت به معنای خورشید، ماه و ستارگان است (ج ۳۰، ص ۹۴). خود طبری (۱۴۱۲ ق) نیز معنای بارانی که رزق هر سال مردم را تأمین می‌کند اتخاذ کرده است (ج ۳۰، ص ۹۴). تا قرن پنجم غالب مفسران «رجع» را به معنای باران یا ابر دارای باران معنا کرده‌اند. طبری گرچه در یک روایت «رجع» را به معنای خورشید، ماه و ستارگان آورده، ولی خودش این معنا را نپذیرفته است.

در قرن پنجم، برخی مفسران «رجع» را فقط به معنای باران یا ابر باران‌دار آورده‌اند (برای نمونه، ثعلبی، ۱۴۲۲ ق، ج ۱۰، ص ۱۸۰؛ قشیری، ۲۰۰۰ م، ج ۳، ص ۷۱۵؛ مکی بن حموش، ۱۴۲۹ ق، ج ۱۲، ص ۸۱۹۸). برخی دیگر در کنار باران به ستارگان نیز اشاره کرده‌اند (برای نمونه، طوسی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۳۲۶؛ جرجانی، ۱۴۳۰ ق، ج ۲، ص ۷۰۲). نکته جدید این عصر سخن ماوردی (بی‌تا) است. او ضمن نقل معانی پیش‌گفته احتمال داده که مراد از «رجع» ملائکه باشند، به این دلیل که اعمال بندگان را به آسمان باز می‌گردانند (ج ۶، ص ۲۴۸). در

این قرن معنای ستارگان در کنار باران قرار گرفت و به‌نوعی مفسران آن را نیز محتمل دانسته‌اند و این وجه تمایز دیدگاه مفسران این قرن با قرون قبل است.

در قرن ششم نیز مفسران همان دیدگاه‌های مفسران قرن پنجم را بیان کرده‌اند و تفسیر جدیدی ارائه نشده است. در قرن هفتم، علاوه بر این که غالب مفسران «رجع» را به معنای باران یا ستارگان آورده‌اند، شاهد دو نکته جدید نیز هستیم. یکی تفسیر ابن عربی (۱۴۲۲ق) است که «رجع» را روحی که دارای بازگشت است معنا کرده است (ج ۲، ص ۴۲۳) و دیگر این که قرطبی (۱۳۶۴) با لفظ قیل «رجع» را به معنای ملائکه دانسته است. قرطبی به معنای باران و ستارگان نیز اشاره داشته و معنای مرجح ایشان باران است که شواهد شعری برای آن آورده است (ج ۲۰، ص ۱۰). قرطبی توجه نداشته که معنای ملائکه را ماوردی در قرن پنجم به عنوان یک احتمال دانسته که هیچ شاهد و مستند روایی‌ای برای آن نقل نکرده بود.

در قرن هشتم نیز مفسران به دو معنای باران و ستارگان اشاره داشته‌اند، جز این که برخی ابتدا ستارگان و سپس باران را آورده‌اند (سمین، ۱۴۱۲ ق، ج ۶، ص ۵۰۸). در این عصر ابوحیان (۱۴۲۰ ق) نیز مانند قرطبی ملائکه را در معنای «رجع» به عنوان یک قول – البته با لفظ «قیل» – آورده است (ج ۱۰، ص ۴۵۲). به طوری که ملاحظه شد، احتمال ماوردی در قرن پنجم رفته‌رفته به عنوان یک قول در تفاسیر جای خود را باز کرد.

در قرن نهم نیز غالب مفسران دیدگاه مشهور را مطرح کرده‌اند و «رجع» را باران معنا کرده و برخی علاوه بر باران به خوشید و کواکب نیز اشارت داشته‌اند (برای نمونه، ابن هائم، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص ۳۴۱؛ ثعالبی، ۱۴۱۷ ق، ج ۵، ص ۵۷۶؛ محلی، ۱۴۱۶ ق، ج ۱، ص ۵۹۴؛ ابن ملقن، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۵۴۵؛ سیواسی، ۱۴۲۷ ق، ج ۴، ص ۳۰۰). با این حال، دو مفسر – مهائمی (۱۴۰۳ ق، ج ۲، ص ۳۹۸) و بقاعی (۱۴۲۷ ق، ج ۸، ص ۳۹۰) – هیچ اشاره‌ای به باران در معنای «رجع» نداشته و آن را به حرکت و کواکب و ستارگان تفسیر کرده‌اند. به طوری که ملاحظه می‌شود، در این قرن، برای اولین بار معنای مرجح «رجع» توسط دو مفسر اخیر کنار گذاشته شد و معنای دوم جایگزین گردید. این نشان می‌دهد که این دو مفسر به روایات منقول ذیل این آیه عنایتی نداشته و احتمالاً تردید در صدور این روایات داشته‌اند.

در قرن دهم و یازدهم، هر دو معنای باران و گردش آسمان و کواکب مسجل شده است. برخی باران، برخی گردش ستارگان و گروهی هر دو معنا را در تفسیر خود آورده‌اند. برخی اولین معنا را برای «رجع» گردش خورشید، ماه و ستارگان آورده‌اند (برای نمونه، خطیب، ۱۴۲۵ ق، ج ۴، ص ۵۹۲؛ کاشفی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۳۵۲؛ شیخ‌زاده، ۱۴۱۹ ق، ج ۸، ص ۵۶۸؛ کاشانی، ۱۴۲۳ ق، ج ۷، ص ۳۹۹؛ فیضی، ۱۴۱۷ ق، ج ۶، ص ۲۶۱). برخی از مفسران مانند کاشانی بعد از تفسیر فوق بیان می‌کنند که دیدگاه بیش‌تر مفسران در معنای «رجع» باران است. این نشان می‌دهد که با اکثر مفسران هم‌رای نبوده و تفسیر آنان را نپذیرفته؛ وگرنه این‌گونه عمل نمی‌کرد. شواهد فوق نشان می‌دهد که معنایی که در قرون متقدم مرجح بود رفته‌رفته جای خود را به معنای غیرمرجح داده است. از تفسیر الدر المنثور نباید غافل شد. سیوطی سه حدیث از ابن‌عباس، مجاهد و قتاده آورده که «رجع» به معنای باران است. سیوطی روایت ابن‌زید را، که «رجع» به معنای گردش خورشید، ماه و ستارگان است، نیاورده است. با توجه به دأب او در ذکر روایات در ذیل آیات، که حتی گاهی روایات مفرد و ضعیف را هم می‌آورد، این سؤال مطرح می‌شود که چرا توجهی به روایت ابن‌زید نداشته است؟ احتمال این‌که این روایت را ندیده باشد کم است. در هر حال، تفسیر «رجع» به گردش کواکب بر اساس روایت ابن‌زید است. در این عصر به‌جز سیوطی مفسران دیگر از ذکر شواهد روایی خودداری کرده‌اند.

در قرن دوازدهم تا پانزدهم، همانند قرن دهم و یازدهم، برخی مفسران باران و گردش کواکب در معنای «رجع» را محتمل دانسته‌اند، برخی فقط به باران و گروهی دیگر به گردش کواکب اشاره کرده‌اند. همچنین، در قرن سیزده، چهارده و پانزده، برخی ملائکه را معنی «رجع» دانسته‌اند (به‌عنوان نمونه، آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۵، ص ۳۱۰؛ شنقیطی، ۱۴۲۷ ق، ج ۹، ص ۹۳؛ طنطاوی، ۱۹۹۷ م، ج ۱۵، ص ۳۵۶؛ مدرسی، ۱۴۱۹ ق، ج ۱۸، ص ۲۱). در این دوران، شاهد تفسیرهای جدیدی درباره «رجع» هستیم. طالقانی (۱۳۶۲) در این باره می‌گوید:

شاید که آیه «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ» ناظر به برگشت طبیعی صورت آسمان (اجرام علوی) باشد که پس از رسیدن به دوره کامل و درآمدن به صورت نجم و ثاقب، خود به صورت و حالت گذشته برمی‌گردد تا در نهایت منفجر شده و مبدل به ماده گازی می‌شود و به دریای بیکران ماده و وحدت و قدرت برمی‌گردد و

می‌گراید. (ج ۳، ص ۳۳۵)

هیچ‌یک از روایات مؤید این تفسیر نیست و ظاهراً بر اساس یافته‌های علمی دربارهٔ کهکشان‌ها و اجرام آسمانی است. همچنین، خرم‌دل (۱۳۸۴) می‌نویسد:

به گمان اینجانب معنی رجع برگرداندن است، اعم از برگرداندن بخارهای متصاعد اقیانوس‌ها و دریاها به صورت برف و باران، و یا برگرداندن امواج رادیویی به‌هنگام برخورد با آتمسفر زمین، و برگرداندن اشعه‌های کیهانی مگر به اندازه‌نیاز موجودات کره زمین. (ص ۱۲۸۶)

بخش دوم کلام خرم‌دل نیز مانند سخن طالقانی تفسیر جدیدی است که روایات مؤید آن نیست و بیش‌تر بر مبنای یافته‌های علمی جدید کیهانی است. فضل‌الله (۱۴۱۹ق) «رجع» را در اصل باران می‌داند و آن را به آنچه در آسمان مانند طلوع و غروب کواکب تکرار می‌شود و با چشم دیده می‌شود تعمیم می‌دهد (ج ۲۴، ص ۱۷۸). در نهایت، مکارم شیرازی و طباطبایی دو گونه تفسیر بیان داشته‌اند. مکارم شیرازی (۱۳۷۱) «رجع» را پرباران تفسیر کرده است (ج ۲۶، ص ۳۷۲) و طباطبایی (۱۳۷۴) «رجع» را تحولاتی دانسته که در آسمان برای ما محسوس است، ستارگان و اجرامی در یک طرف آن غروب و از طرف دیگر دوباره طلوع می‌کنند (ج ۲۰، ص ۴۳۲). مکارم رجع را به معنای پرباران گرفته است، اما صفت پر برای آن مؤیدی ندارد، زیرا نه در روایات چنین صفتی برای باران آمده است و نه لغت‌شناسان رجع را به معنای باران متصف به پر کرده‌اند.

تحلیل تفاسیر

به طوری که ملاحظه شد، در ادوار مختلف، تفسیر «رجع» دچار تغییر و تحول شده است. مبنای مفسرانی که «رجع» را به معنای باران یا گردش ستارگان گرفته بودند روایات بود و برخی نیز عنایتی به لغت داشتند. پیش‌تر در بخش تحلیل لغوی توضیح داده شد که از منابع لغوی نمی‌توان به‌صراحت دریافت که «رجع» برای باران وضع شده باشد. علاوه بر این، توضیحی دربارهٔ ابوذؤب و شعرش گذشت.

روایات حامل معنای باران گرچه متعدد هستند، اما یا موقوف‌اند یا مقطوع و هیچ‌کدام به معصوم نمی‌رسد و به‌نظر، مرجع تمامی هشت روایت حامل معنای باران ابن‌عباس است؛ زیرا از این هشت روایت، سه روایت از خود ابن‌عباس است، دو روایت از قتاده است و از مجاهد، حسن و ضحاک هر کدام یک روایت نقل شده است. این افراد به‌جز ابن‌عباس همگی از تابعان هستند که با توجه به نظر رجال‌شناسان یا شاگرد مستقیم یا باواسطهٔ ابن‌عباس بوده‌اند (عسقلانی، ۱۴۰۴ ق، ج ۴، ص ۳۹۷؛ ج ۸، ص ۳۱۵؛ ج ۱۰، ص ۳۹). لذا احتمال می‌رود که این معنا را از

ابن عباس شنیده باشند و برای دیگران بدون ذکر نام ابن عباس نقل کرده باشند. روایت ابن زید نیز به معصوم نمی‌رسد و مرسل است. در هر صورت، بسیاری از مفسران بر اساس همین یک روایت معنای «رجع» را گردش ستارگان و کواکب دانسته‌اند و برخی مانند علامه طباطبایی گرچه اشاره به این روایت نکرده است، ولی تفسیرش بیانگر این است که این روایت را بر هشت روایت دیگر ترجیح داده است.

ملاحظه شد که برخی از مفسران «رجع» را در آیه «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ» به معنای گردش ستارگان و کواکب دانسته‌اند، اما غالب مترجمان فارسی قرآن آن را به معنای باران گرفته‌اند، که در ادامه به ارائه و تحلیل ترجمه‌ها می‌پردازیم. از آنجا که برخی مترجمان فقط واژه «الرجع» را معنا کرده و برخی ترکیب «ذات الرجع» را، برای تمایز این دو، در ستون آخر جدول به این اشاره شده است.

بررسی ترجمه‌های فارسی و لاتین

جدول شماره ۱: ترجمه‌های فارسی

مترجم	ترجمه	واژه یا عبارت
آیتی	بازبارنده	ذات الرجع
ارفع، برزی، پورجواهری، گلی از بوستان خدا، مکارم شیرازی	پر باران	ذات الرجع
پاینده، سراج، شعرانی، کاویانپور، مصباح‌زاده، نوبری، یاسری، ناشناس، صفی‌علیشاه	صاحب باران	ذات الرجع
الهی قمشه‌ای، بروجرودی	فروریزنده باران	الرجع
انصاریان، صفارزاده	دارای باران فراوان و پرریزش	ذات الرجع
رضایی	صاحب بازگشته (باران)!	ذات الرجع
طاهری، گرم‌رودی	باران‌زا	الرجع
فولادوند	بارش‌انگیز	الرجع
مجتبوی	بازگردنده	الرجع
مشکینی	بازگشت (بخارها به آسمان و تبدیل به باران و ستاره‌ها پس از غروب از مشرق)	الرجع
معزی	دارای برگشت یا باران	ذات الرجع
دهلوی	خداوند باران	ذات الرجع

جدول شماره ۲: ترجمه‌های انگلیسی

واژه یا عبارت	ترجمه	مترجم
الرجع	Rain (باران)	شاکر ^۱
ذات الرجع	With its cycle (با چرخش)	ایروینگ ^۲
الرجع	Rain frequently (باران مکرر)	صفارزاده
الرجع	Returning rain (باران بازگشتی)	پیکتال ^۳ ، یوسف علی ^۴ ، آربری ^۵
الرجع	Rotating heavens (آسمان در حال گردش)	سرور ^۶
الرجع	Rain after rain/ benefit (باران مکرر/ سود)	محمد و سمیرا ^۷
الرجع	Rain (باران)	مسلمانان مترقی ^۸

جدول شماره ۳: ترجمه‌های آلمانی

واژه یا عبارت	ترجمه	مترجم
الرجع	Wiederkehr (بازگشت)	محمد ^۹
الرجع	Wiederkehr (der Gestirne) (بازگشت ستارگان)	پارت ^{۱۰}
الرجع	Bei der Wolke, die Regen um Regen sendet (سوگند به ابری که باران را پشت باران می‌فرستد)	احمدیا ^{۱۱}
الرجع	Wiederkehr (بازگشت)	زیدان ^{۱۲}
الرجع	Wiederkehr (seiner Erscheinungen) (بازگشت ظاهرشدنی‌ها)	کوری ^{۱۳}

¹ Shakir

² Irving

³ Pickthall

⁴ Yusuf Ali

⁵ Arberry

⁶ Sarwar

⁷ Ahmed and Samira

⁸ progressive Muslims

⁹ Muhammad ibn Ahmad ibn Rassoul

¹⁰ Paret

¹¹ Ahmadiyya

¹² Zaidan

¹³ Khoury

جدول شماره ۴: ترجمه‌های فرانسوی

مترجم	ترجمه
حمیدالله ^۱ ، ماسون ^۲	fait revenir la pluie (بارانی که بازمی‌گردد)

تحلیل ترجمه‌های فارسی

در ترجمه‌های فارسی — به جز مجتبوی، رضایی و مشکینی — بقیه «رجع» را باران ترجمه کرده‌اند. مجتبوی «رجع» را «بازگردنده» ترجمه کرده و ظاهراً معنای باران را برای «رجع» صحیح ندانسته است. رضایی «رجع» را «بازگشته» ترجمه کرده است. ایشان در پُرانتز باران را نیز آورده است. این نیز دلالت بر تردید این مترجم دارد؛ وگرنه نیازی نبود که باران را در پُرانتز بیاورد. مشکینی «رجع» را «بازگشت» ترجمه کرده، ولی در پُرانتز هم به باران و هم به طلوع و غروب اشاره کرده است. به عبارت دیگر، آسمان را هم صاحب باران دانسته که با نزول و تبخیر و صعود این چرخه بازگشت دارد و هم طلوع و غروب ستارگان با بازگشت محقق می‌شود. معزی نیز هر دو معنا را محتمل دانسته و با «یا» به آن‌ها اشاره کرده است. البته، ابتدا برگشت را آورده که ظاهراً برایش مرجح بوده است. برخی از مترجمان از جمله مکارم «ذات» را «پر» معنا کرده‌اند که لغت‌شناسان «ذات» را به این معنا نیاورده‌اند. در بین مترجمان، ترجمه دهلوی متفاوت است. ایشان «ذات» را «خداوند» معنا کرده است، که در این صورت، منظور این است که خداوند مالک باران است.

تحلیل ترجمه‌های لاتین

در میان ترجمه‌های انگلیسی، ایروینگ و سرور «رجع» را بازگشت و چرخش ترجمه کرده‌اند و متعلق برای آن نیاورده‌اند. تشخیص این‌که مراد از بازگشت چه چیزی است دشوار است، ولی در هر صورت اشاره‌ای به باران نکرده‌اند و این نشان می‌دهد که «رجع» را به معنای باران ندانسته‌اند که یا به اصل لغت نظر داشته‌اند یا متأثر از مفسرانی بوده‌اند که واژه را این‌گونه ترجمه کرده‌اند. بقیه مترجمان انگلیسی «رجع» را باران ترجمه کرده‌اند، که ظاهراً

¹ Hamidullah

² Masson

متأثر از دیدگاه مفسرانی است که «رجع» را به معنای باران دانسته‌اند. در ترجمه‌های آلمانی، برخلاف انگلیسی، غالب مترجمان انتخابی ما «رجع» را «بازگشت» ترجمه کرده‌اند. محمد و زیدان فقط واژه «بازگشت» را آورده‌اند. رودی پارت بازگشت را به ستارگان نسبت داده است و کوری هم بازگشت را به ظاهرشدنی‌ها منتسب کرده است. ایشان ظاهرشدنی‌ها را در پرانتز آورده که ظاهراً مراد ایشان از این ظاهرشدنی‌ها رفت و آمد خورشید، ماه و ستارگان است. فقط الازهر و احمدیا «رجع» را «باران» معنا کرده‌اند، جز این که احمدیا «السماء» را «ابر» ترجمه کرده، که از باب مجاز است. الوالفتوح رازی (۱۴۰۸ ق) نیز آسمان را ابر دانسته و می‌گوید عرب بر سیل مقاربت ابر و باران را آسمان نامد (ج ۲۰، ص ۲۳۰). دو ترجمه انتخابی فرانسوی «رجع» را باران معنا کرده‌اند.

تعداد چشمگیری از ترجمه‌های فارسی و لاتین ارائه گردید. به طوری که ملاحظه شد، مترجمان هر دو گروه در معنای «رجع» اختلاف نظر داشتند. با توجه به این که هر دو معنای رایج «رجع» در ترجمه‌های مذکور مبنای روایی دارد، کدام دسته از روایات مرجح است؟ به طوری که در بحث روایی آمد، تمامی روایات موقوف یا مقطوع بودند. همچنین، کثرت روایات یک معنا نیز کمکی به شناخت معنای درست نکرد، زیرا شواهد نشان می‌دهد که احتمالاً تمامی این روایات به ابن عباس ختم می‌شود. حال این سؤال به ذهن متبادر می‌شود که آیا راه‌حلی برای ترجیح این معانی وجود دارد؟ پاسخ مثبت است و با کاربری روش معناشناسی بر اساس روابط همنشینی و جانشینی می‌توان معنای قریب به صواب را مشخص کرد که در ادامه توضیح آن خواهد آمد.

رجع در روابط جانشینی

یکی از روش‌های نوینی که در معناشناسی قرآن جایگاه خود را تثبیت کرده است معناشناسی بر اساس روابط همنشینی و جانشینی است. از معروف‌ترین چهره‌های این دانش توشیهیکو ایزوتسوی ژاپنی است که در دو کتاب خدا و انسان در قرآن و مفاهیم اخلاقی در قرآن به این گونه معناشناسی پرداخته است.

در قرآن دو آیه وجود دارد که از نظر ساختار به آیه مورد بحث شباهت دارد: آیه «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ» (بروج: ۱؛ ترجمه: قسم به آسمان که دارای برج‌هاست) و آیه «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُوكِ» (ذاریات: ۷؛ ترجمه: قسم به آسمان مشبک). سه واژه اول این دو آیه عیناً در آیه ۱۱ سوره طارق تکرار شده و تفاوت در دو واژه «البروج» و «الحبک» است. با توجه به این شباهت ساختاری، این سؤال را می‌توان مطرح کرد که آیا با استفاده از روش روابط جانشینی

می‌توان از این دو آیه در تشخیص معنای صحیح «الرجع» در آیه ۱۱ سوره طارق کمک گرفت. پاسخ این سؤال منوط به بررسی لغوی و تفسیری دو واژه «البروج» و «الحبک» در دو آیه مذکور است.

غالب مفسران قرون دوم و سوم «البروج» را ستارگان معنا کرده‌اند (برای نمونه، مقاتل، ۱۴۲۳ ق، ج ۴، ص ۶۷۴؛ ابن قتیبه، ۱۴۱۱ ق، ج ۱، ص ۴۴۸؛ فراء، ۱۹۸۰ م، ج ۳، ص ۲۵۲؛ صنعانی، ۱۴۱۱ ق، ج ۲، ص ۲۹۳). عبدالرزاق صنعانی (۱۴۱۱ ق) بر اساس روایت قتاده بروج را ستارگان معنا کرده است (ج ۲، ص ۲۹۳). برخی از مفسران همین دوره بروج را منزلگاهی دانسته‌اند که خورشید و ماه و ستارگان در آن‌ها در حرکت هستند (برای نمونه، ابو عبیده مثنی، ۱۳۸۰ ق، ج ۲، ص ۲۹۳). آنچه از تفاسیر قرن دوم و سوم بر می‌آید این است که «بروج» یا به معنای ستارگان است و یا به معنای فلک‌هایی است که خورشید و ماه و ستارگان در آن‌ها در حرکت‌اند. در قرن چهارم، طبری (۱۴۱۲ ق) سه روایت دال بر این که «بروج» به معنای ستارگان است آورده و خود بروج را به معنای منزلگاه‌هایی دانسته است که خورشید و ماه در آن‌ها در حرکت هستند (ج ۳۰، ص ۸۱). طبری (۱۴۱۲ ق) دو روایت نیز آورده که بروج را قصرهایی در آسمان معنا کرده که در ادامه هر دو روایت می‌گوید مراد کواکب است. همچنین، در یک روایت از سفیان بن حسین «بروج» را به شن و آب معنا کرده است (ج ۳۰، ص ۸۱). این روایت با روایات فوق تعارض دارد، ضمن این که حسین بن سفیان بعد از سال ۱۵۰ ق وفات یافته که نسبت به کسانی چون قتاده (د ۱۱۷ ق) و مجاهد (د ۱۰۴ ق)، که «بروج» را ستارگان معنا کرده‌اند، قریب نیم قرن متأخر است. همچنین، در روایت ایشان مراد از آسمان دارای شن و آب مفهوم صحیحی ندارد. در هر حال، شواهد قرآنی و روایی دلالت بر این دارد که «بروج» به معنای ستارگان یا منزلگاه‌هایی است که خورشید، ماه و ستارگان در آن‌ها در جریان هستند. این معنا در تفاسیر قرون بعدی به عنوان رأی مقبول پذیرفته شد (برای نمونه، طوسی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۳۱۵؛ طبرسی، ۱۳۷۳، ج ۱۰، ص ۷۰۸؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ ق، ج ۲۰، ص ۲۰۹، زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۷۲۹؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳۱، ص ۱۰۶؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۹، ص ۲۸۳؛ ابوحیان، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۰، ص ۴۴۲؛ صافی، ۱۴۱۵ ق، ج ۵، ص ۳۰۸؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ ق، ج ۳۰، ص ۲۱۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۰، ج ۲۶، ص ۳۲۸؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۴۱۳). با توجه به دیدگاه مفسران که در بالا ذکر شد، آیه «و السَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ» (بروج ۱) باید این‌گونه ترجمه شود: «قسم به آسمان که دارای ستارگان است یا دارای صورت‌های فلکی است».

حال برگردیم به سؤالی که پیش‌تر مطرح کردیم که آیا با روش روابط جانشینی می‌توان از این آیه در تشخیص معنای صحیح «الرجع» در آیه ۱۱ سوره طارق بهره گرفت؟ با توجه به تفاسیر فوق پاسخ سؤال مثبت است و می‌توان از این روش معنای صحیح را احتمال داد. توضیح اینکه اگر «البروج» را در آیه «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ» (بروج: ۱) جایگزین «الرجع» در آیه «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْرُجْعِ» (طارق: ۱۱) کنیم معنای حاصل «قسم به آسمان دارای ستارگان» می‌شود. روایت ابن‌زید نیز مؤید این معنا است. و به طوری که گذشت بسیاری از مفسران به این معنا اشاره کرده بودند و یا به‌عنوان تفسیر مرجح انتخاب کرده بودند.

اکنون، به بررسی «الحبک» در آیه ۷ سوره ذاریات می‌پردازیم. مفسران قرن دوم و سوم برخی حبک را به «خلقت زیبا» (برای نمونه، مقاتل، ۱۴۲۳ ق، ج ۴، ص ۱۲۷؛ صنعانی، ۱۴۱۱ ق، ج ۲، ص ۱۹۸) و برخی به راه‌ها تفسیر کرده‌اند (برای نمونه، ابن قتیبه، ۱۴۱۱ ق، ج ۱، ص ۳۴۷؛ ابوعبیده، ۱۳۸۱ ق، ج ۲، ص ۲۲۵). فراء (۱۹۸۰ م) «حبک» را موج معنا کرده است (ج ۳، ص ۸۲). به طوری که ملاحظه شد، در این دو قرن سه تفسیر برای «حبک» بیان شده است. از مفسران گفته‌شده، فقط صنعانی، طبق روایت قتاده، «حبک» را راه‌ها معنا کرده و ظاهراً دیگران بر مبنای لغت و ادبیات معنا کرده‌اند، زیرا ابن قتیبه به شعر زهیر استناد کرده است یا فراء توضیح لغوی داده است.

طبری (۱۴۱۲ ق) در قرن چهارم ۲۰ روایت در توضیح «حبک» نقل می‌کند. در هشت روایت «حبک» مطلق زیبایی معنی شده است، در سه روایت مراد از زیبایی استواء دانسته شده، در یک روایت «حبک» به پیچ و تاب، در دو روایت به بنیان محکم، و در دو روایت به آسمان هفتم معنی شده است. علاوه بر این، در چهار روایت مقصود از زیبایی آسمان را ستارگان آن معرفی کرده است (ج ۲۶، ص ۱۱۷). برخلاف مفسران قبل از طبری، که «حبک» را راه‌ها معنا کرده بودند، در هیچ‌یک از روایات طبری سخنی از «راه‌ها» در معنای «حبک» نیامده است. نکته در خور توجه اینکه در چهار روایت طبری «حبک» به «ستارگان» معنی شده است. البته، این چهار روایت با چهار طریق از حسن نقل شده است که طرق آن متفاوت است، اما در رأس روایت حسن تابعی قرار دارد.

آنچه در تفسیر «حبک» در تفاسیر پیش‌گفته آمده، مفسران ادوار بعد نیز از آن تبعیت کردند و به شرح و بسط آن پرداختند. روح معنایی یا هسته معنایی در معانی که برای «حبک» در تفاسیر آمده «زیبایی» است. شکی

نیست که بخشی از زیبایی آسمان به سبب ستارگانی است که آیات دیگر قرآن مانند «وَزَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ» (فصلت: ۱۲) و «وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ» (ملک: ۵) آن را تأیید می‌کند. با این توضیح اگر «حبک» ستارگان معنا شود، می‌تواند جایگزین «الرجع» در آیه «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ» شود و این گونه معنا شود: «قسم به آسمان داری ستارگان». با توجه به روابط جانشینی‌ای که در این سه آیه انجام پذیرفت و همچنین روایت ابن‌زید، که تأیید این معنا است، به این نتیجه می‌رسیم که مترجمان و مفسرانی که «الرجع» را به معنای طلوع و غروب خورشید، ماه و ستارگان گرفته‌اند به صواب نزدیک‌تر هستند. همچنین معانی چون ملائکه برای «رجع» وجه قابل قبولی ندارد و مفسران بدون توجه به احتمال ماتریدی به نقل آن پرداخته‌اند.

نتیجه‌گیری

— مفسران و مترجمان در معنای «رجع» در آیه «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ» اختلاف نظر دارند. واژه‌پژوهان معنای اصلی «رجع» را بازگشت دانسته‌اند؛ از این رو، نزد آنان معنای «باران» برای این واژه قطعیت نداشته است.

— در تفاسیر، مبنای مفسران در معناشناسی واژه «رجع» بیش‌تر روایات است تا منابع لغت؛ از این رو، در کتب تفسیری، «رجع» به باران، گردش ستارگان، ملائکه و روح تفسیر شده است.

— مترجمان فارسی و لاتین قرآن نیز مانند مفسران در معنای «رجع» اختلاف نظر داشته، به طوری که آن را به باران یا گردش ستارگان ترجمه کرده‌اند، مترجمان نیز متأثر از مفسران بیش‌تر توجه به روایات داشته‌اند.

— با روش روابط جانشینی در معناشناسی جدید با توجه به دو آیه «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ» (بروج: ۱) و آیه «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ» (ذاریات: ۷)، که شباهت‌های فراوانی دارند، دو واژه «البروج» و «الحبک» می‌توانند جانشین «الرجع» شوند که در این صورت، معنای «الرجع» به گردش ستارگان نزدیک‌تر است تا باران.

تعارض منافع

نویسنده هیچ گونه تعارض منافی گزارش نکرده است.

منابع

- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم. مكتبة نزار مصطفى الباز.
- ابن عربی، محمد بن علی. (۱۴۲۲ ق). تفسیر ابن عربی. دار إحياء التراث العربی.
- ابن فارس، أحمد. (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغة. مكتب الإعلام الإسلامی.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم. (۱۴۱۱ ق). تفسیر غریب القرآن. دار و مكتبة الهلال.
- ابن ملقن، عمر بن علی. (۱۴۰۸ ق). تفسیر غریب القرآن. عالم الكتب.
- ابن هائم، احمد بن محمد. (۱۴۲۳ ق). التبیان فی تفسیر غریب القرآن. دار الغرب الإسلامی.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ ق). روض الجنان وروح الجنان فی تفسیر القرآن. بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- ابوحیان، محمد بن یوسف. (۱۴۲۰ ق). البحر المحیط فی التفسیر. دارالفکر.
- ابوعبیده، معمر بن مثنی. (۱۳۸۱ ق). مجاز القرآن. مكتبة الخانجی.
- ارفع، کاظم. (۱۳۸۵). ترجمه قرآن. فیض کاشانی.
- آزدی، عبدالله بن محمد. (۱۳۸۷). کتاب الماء. مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی ایران.
- انصاریان، حسین. (۱۳۹۳). ترجمه قرآن کریم. نشر تلاوت.
- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. دار الكتب العلمية.
- آیتی، عبدالمحمد. (۱۳۷۴). ترجمه قرآن. سروش.
- برزی، اصغر. (۱۳۸۲). ترجمه قرآن. بنیاد قرآن.
- بروجردی، محمدابراهیم. (۱۳۶۶). ترجمه قرآن. کتابخانه صدر.
- بقاعی، ابراهیم بن عمر. (۱۴۲۷ ق). نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور. دار الكتب العلمية.
- پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۵۷). ترجمه قرآن. جاویدان.
- پورجوادی، کاظم. (۱۳۷۵). ترجمه قرآن. بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- تستری، سهل بن عبدالله. (۱۴۲۳ ق). تفسیر التستری. دار الكتب العلمية.

ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۸ ق). تفسیر الثعالبی المسمی بالجواهر الحسان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربی.

ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ ق). الكشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی. دار إحياء التراث العربی.

جرجانی، عبدالقاهر بن عبدالرحمن. (۱۴۳۰ ق). درج الدرر فی تفسیر القرآن العظیم. دار الفکر.

حجّتی، مهدی. (۱۳۸۴). گلی از بوستان خدا (ترجمه قرآن). بخشایش.

حسینی زبیدی، محمد مرتضی. (۱۴۱۴ ق). تاج العروس من جواهر القاموس. دارالفکر.

خرم‌دل، مصطفی. (۱۳۸۴). تفسیر نور. احسان.

خطیب شربینی، محمد بن احمد. (۱۴۲۵ ق). تفسیر الخطیب الشربینی المسمی السراج المنیر. دار الکتب العلمیة.

خلیل بن احمد، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ ق). کتاب العین. نشر هجرت.

دهلوی، شاه‌ولی‌الله احمد بن عبدالرحیم. (۱۳۹۴). قرآن کریم (فتح الرحمن بترجمه القرآن). احسان.

راغب إصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). مفردات ألفاظ القرآن. دارالقلم والدار الشامیة.

رضایی اصفهانی، محمدعلی و همکاران. (۱۳۸۳). ترجمه قرآن. مؤسسه تحقیقاتی فرهنگی دارالذکر.

زید بن علی بن الحسین (ع). (۱۴۱۲ ق). تفسیر الشہید زید بن علی المسمی تفسیر غریب القرآن. الدار العالمیة.

سراج، رضا. (۱۳۹۰ ق). ترجمه قرآن. سازمان چاپ دانشگاه.

سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر السمرقندی المسمی بحر العلوم. دار الفکر.

سمین، احمد بن یوسف. (۱۴۱۴ ق). الدر المصون فی علوم کتاب المکنون. دار الکتب العلمیة،

سیدی، محمد. (۹۹/۳/۲۱). «ابوذؤیب هذلی». در سید کاظم موسوی بجنوردی (سرور استار)، دایرةالمعارف

بزرگ اسلامی. مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

<http://www.cgie.org.ir/fa/article/226493/%D8%A7%D8%A8%D9%88%D8%B0%D8%A4%DB%8C%D8%A8-%D9%87%D8%B0%D9%84%DB%8C>

سیواسی، احمد بن محمود. (۱۴۲۷ ق). عیون التفاسیر. دار صادر.

شعرانی، ابوالحسن. (۱۳۷۳). قرآن مجید با ترجمه فارسی و خواص سور و آیات. کتاب‌فروشی اسلامیة.

شنقیطی، محمدامین. (۱۴۲۷ ق). أضواء البیان فی إیضاح القرآن بالقرآن. دار الکتب العلمیة.

- شیخ‌زاده، محمد بن مصطفی. (۱۴۱۹ ق). حاشیه محیی الدین شیخ زاده علی تفسیر القاضی البیضاوی. دار الکتب العلمیه.
- صاحب بن عباد، إسماعیل بن عباد. (۱۴۱۴ ق). المحيط فی اللغة. عالم الکتاب.
- صفارزاده، طاهره. (۱۳۹۴). ترجمه فارسی و انگلیسی قرآن. اسوه.
- صفی‌علی‌شاه، محمدحسن بن محمدباقر. (۱۳۷۸). تفسیر صفی. منوچهری.
- صنعانی، عبدالرزاق بن همام. (۱۴۱۱ ق)، تفسیر القرآن العزیز. دار المعرفه.
- طالقانی، محمود. (۱۳۶۲). پرتوی از قرآن. شرکت سهامی انتشار.
- طاهری قزوینی، علی اکبر. (۱۳۸۰). ترجمه قرآن. انتشارات قلم.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دار المعرفه.
- طنطاوی، محمد. (۱۹۹۷ م). التفسیر الوسیط للقرآن الکریم. نهضة مصر.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربی.
- عسقلانی، أحمد بن علی. (۱۴۰۴ ق). تهذیب التهذیب. دار الفکر.
- فخررازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). تفسیر مفاتیح الغیب. دار احیاء التراث العربی.
- فراء نحوی، یحیی بن زیاد. (۱۹۸۰ م). معانی القرآن. الهيئة المصریه العامه للکتاب.
- فضل الله، سید محمدحسین. (۱۴۱۹ ق). من وحی القرآن. دار الملائک.
- فولادوند، محمد مهدی. (۱۳۷۶). ترجمه قرآن. دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- فیضی، ابوالفیض بن مبارک. (۱۴۱۷ ق). سواطع الالهام فی تفسیر کلام الملک العلام. دار المنار.
- فیومی، أحمد بن محمد. (۱۴۱۴ ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر. موسسه دار الهجرة.
- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. ناصر خسرو.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۲۰۰۰ م). لطائف الاشارات. الهيئة المصریه العامه للکتاب.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). تفسیر القمی. دار الکتاب.

- کاشانی، فتح‌الله بن شکرالله. (۱۴۲۳ ق). زبدة التفاسیر. مؤسسة المعارف الإسلامية.
- کاشفی، حسین بن علی. (بی‌تا). مواهب علیّه. کتابفروشی نور.
- کاویان پور، احمد، (۱۳۷۸). ترجمه قرآن. انتشارات اقبال.
- ماوردی، علی بن محمد. (بی‌تا). النکت و العیون تفسیر الماوردی. دار الکتب العلمیة.
- محلی، محمد بن احمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر الجلالین. مؤسسة النور للمطبوعات.
- مدرسی، محمدتقی. (۱۴۱۹ ق). من هدی القرآن. دار محبّی الحسین.
- مشکینی، علی. (۱۳۸۱). ترجمه قرآن. انتشارات الهادی.
- مصباح‌زاده، عباس. (۱۳۸۰). ترجمه قرآن. بدرقه جاویدان.
- معزی، محمدکاظم. (۱۳۷۲). ترجمه قرآن. سازمان اوقاف و امور خیریه.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. دار احیاء التراث العربی.
- مقیاسی، حسن؛ و فراهانی، سمیرا. (۱۴۰۲ ق). بررسی معناشناختی اسلوب کنایه در ترجمه‌های قرآن کریم (مطالعه موردی جزء سی‌ام قرآن کریم). پژوهش‌های معناشناختی متون ادبی ۱(۱)، ۹۱-۱۰۷.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. دار الکتب الاسلامیة.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۳). ترجمه قرآن. دار القرآن الکریم.
- مکی بن حموش. (۱۳۷۳). الهدایة إلى بلوغ النهایة. کلیة الدراسات العلیا و البحث العلمی.
- موسوی گرمارودی، سید علی. (۱۳۸۴). ترجمه قرآن. قدیانی.
- مهاشمی، علی بن احمد. (۱۴۰۳ ق). تفسیر القرآن المسمی تبصیر الرحمن و تیسیر المنان. عالم الکتب.
- ناشناس. (۱۳۸۳). ترجمه قرآن قرن دهم، مترجم ناشناس. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- نحاس، احمد بن محمد. (۱۴۲۱ ق). اعراب القرآن. دار الکتب العلمیة.
- نوبری، عبدالمجید، (۱۳۹۶ ق). ترجمه قرآن. اقبال.
- الهی قمشه ای، مهدی. (۱۳۹۹). ترجمه قرآن. آوای ماندگار.
- یاسری، محمود. (۱۴۱۵ ق). ترجمه و خلاصه تفسیر. بنیاد فرهنگی امام مهدی (ع).

References

- Abbad, I. (1993). *Al-Muhit fi al-lughah*. Aalam al-Kitab. [In Arabic].
- Abu Hayyan, M. (1999). *Al-Bahr al-muhit fi tafsir*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Abu Ubaidah, M. (1961). *Majaz al-Qur'an*. Maktabat Al-Khanji. [In Arabic].
- Abul Futuh Razi, H. (1987). *Rawd al-jinan wa ruh al-jinan fi tafsir al-Qur'an*. Bonyad-i Pazhuhashh-yi Islami. [In Arabic].
- Ahmad al-Farahidi, K. (1988). *Kitab al-'ayn*. Hejrat Publications. [In Arabic].
- Ahmadiyya Muslim Jamaat. (2012). *Der Heilige Qur'an*. Veröffentlicht. [In German].
- Ahmed, M. & Samira. (1994). *The Koran, complete dictionary and literal translation*. N.P.
- Ali, Z. (1991). *Tafsir al-Shahid Zayd b. Ali al-musamma tafsir gharib al- Qur'an*. al- Dar al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Alusi, M (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsiri al-Qur'an al-'azim wa sab' al-mathani*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ansariyan, H. (2014). *Tarjume-yi Qur'an-i karim*. Telawat Publications. [In Persian].
- Arberry, A. J. (1955). *The Koran interpreted*. Allen & Unwin.
- Arfa, K. (2008). *Tarjume-yi Qur'an*. Fayz Kashani. [In Persian].
- Asqalani. H. (1983). *Tahdhib at-tahdhib*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ayati, A. (1995). *Tarjume-yi Qur'an*. Soroush. [In Persian].
- Azdi, A. (2008). *Kitab al-maa'*. Iran University of Medical Sciences. [In Arabic].
- Barzi, A. (2003). *Tarjume-yi Qur'an*. Bonyad-i Quran. [In Persian].
- Boroujerdi, M. (1987). *Tarjume-yi Qur'an*. Ketabkhane-yi Sadr. [In Persian].
- Buqaie, I. (1996). *Nazm al-durar fi tanasub al-aayat wa al-suwar*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Dehlavi, W. (2014). *Qur'an-i karim (Fath al-rahman bitarjumat al-Qur'an)*. Ehsan. [In Persian].
- Fadlullah, M. (1998). *Min wahy al-Qur'an*. Dar al-Malak. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Mafatih al-ghayb*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Fara Nahwi, Y. (1980). *Ma'ani al-Qur'an*. Al-Haeiat al-Misriyyah al-Aammah li-l Kitab. [In Arabic].
- Fayumi, A. (1993). *Al-Misbah al-munir fi gharib al-sharh al-kabir*. Muassasat Dar Al-Hijrah. [In Arabic].
- Fayzi, A. (1996). *Sawati' al-ilham fi tafsir kalam al-malik al-'allam*. Dar al-Manar. [In Arabic].

- Fouladvand, M. M. (1997). *Tarjume-yi Qur'an*. Dafta-i Motaleaat-i Tarikh va Maaref-i Islami. [In Persian].
- Hamidullah, M. (1966). *Le Saint Coran: traduction et commentaire, Paris*. Le Club Français Du Livr. [In French].
- Hoseini Zubaidi, M. M. (1993). *Taj al-'aroos min jawahir al-qamoos*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Hujjati, M. (2005). *Tarjume-yi Qur'an*. Bakhshayesh. [In Persian].
- Ibn abi Hatam, A. (1998). *Tafsir al- Qur'an al- 'azim*. Makabat Nizar Mustafa al-Baz. [In Arabic].
- Ibn Arabi, M. (2001). *Tafsir Ibn 'Arabi*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Ashour, M. T. (1999). *Tahrir wa al-tanvir*. Muassasat al-Tarikh al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Faris, A. (1983). *Mu'jam maqayees al-lughah*. Maktab al- Ilam al- Islami. [In Arabic].
- Ibn Haim, A. (2002). *Al-Tibyan fi tafsir gharib al-Qur'an*. Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic].
- Ibn Mulqan, U. (1987). *Tafsir gharib al-Qur'an*. Alam al-Kitab. [In Arabic].
- Ibn Qutiba, A. (1991). *Tafsir gharib al-Qur'an*. Dar wa Maktabat al-Hilal. [In Arabic].
- Ilahi Qomsheie, M. (2019). *Tarjume-yi Qur'an*. Aawa-yi Mandegar. [In Persian].
- Irving, T.B. (1985). *The Qur'an translation and commentary*. Amana Books.
- Jorjani, A. Q. (2008). *Durj al-durar fi tafsir al-Qur'an al- 'azim*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Kashani, F. (2002). *Zubdah at-tafasir*. Muassasat al-Maaref al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Kashifi, H. (n.d.). *Mawaheb 'Iliyyah*. Noor bookstore. [In Persian].
- Kavianpour, A. (1999). *Tarjume-yi Qur'an*. Iqbal Publications. [In Persian].
- Khatib Sharbini, M. (2004). *Tafsir al-Khatib Sharbini al-musamma al-siraj al-munir*. Dar al-Kutub al- Ilmiyyah. [In Arabic].
- Khorramdil, M. (2005). *Tafsir al- Nur*. Ihsan. [In Persian].
- Khoury, A. T. (2005). *Der Koran: erschlossen und kommentiert von Düsseldorf*. Patmos.[In German].
- Mahaimi, A. (1983). *Tafsir al-Qur'an al-musamma tabsir al-Rahman wa taysir al-Mannan*. Aalam al-Kutub. [In Arabic].
- Mahalli, M. (1995). *Tafsir al-Jalalayn*. Muassasat al-Nur l-I Matbuaat. [In Arabic].
- Makarem Shirazi. N. (1992). *Tafsir namunah*. Dar al-Kutub al- Islamiyyah. [In Persian].
- Makarem Shirazi. N. (1994). *Tarjume-yi Qur'an*. Dar al-Quran al-Karim. [In Persian].
- Masson, D. (1967). *Le Coran; translation and notes*. Gallimard. [In French].
- Mawardi, A. (n.d.). *Al-Nakt wa al-'uyun; tafsir al-Mawardi*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].

- Meghyasi, H., & Farahani, S. (2023). A semantic study of irony style in translations of the Holy Quran: a case study of the 30th juz' of the Holy Quran. *Semantic Studies in Literary Texts*, 1(1), 91-107. [In Persian].
- Meshkini, A. (2002). *Tarjume-yi Qur'an*. Al-Hadi Publications. [In Persian].
- Misbah Zadeh, A. (2001). *Tarjume-yi Qur'an*. Badraque-yi Javidan. [In Persian].
- Modarresi, M. T. (1998). *Min hudaal Qur'an*. Dar Mohibi al-Husayn. [In Arabic].
- Mousavi Garmarudi, A. (2005). *Tarjume-yi Qur'an*. Qadyani. [In Persian].
- Muhammad ibn Ahmad ibn Rassoul. (1991). *Al-Qur'an al-karim. Die ungefähre Bedeutung in deutscher Sprache*. N.P. [In German].
- Muizzi, M. (1993). *Tarjume-yi Qur'an*. Sazman-i Awqaf wa Umur-i Khayriyyeh. [In Persian].
- Nahas, A. (2000). *I'raab al- Qur'an*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Nobari, A. (2017). *Tarjume-yi Qur'an*. Iqbal. [In Arabic].
- Paret, R. (2014). *Der Koran: Übersetzung von rudi paret (German edition)*. Kohlhammer Verlag. [In German].
- Payandeh, A. (1996). *Tarjume-yi Qur'an*. Javidan. [In Persian].
- Pickthall, M. (2011). *The meaning of the Glorious Koran, new modern English edition with brief explanatory notes and Index of subjects*. IDCI.
- Pourjavadi, K. (1996). *Tarjume-yi Qur'an*. Islamic Encyclopaedia Foundation. [In Persian].
- Progressive Muslims. (2008). *The Message: a translation of the Glorious Qur'an*. Brainbow Press.
- Qaisi, M. (1994). *Al-Hidayat ila bulugh an-nihayah*. University of Sharjah. [In Arabic].
- Qarai, A. (2019). *The Qur'an: with a phrase-by-phrase English translation*. Independently published.
- Qashiri, A. (2000). *Lata'if al-isharat*. Al-Haeiat al-Misriyyah al-Aammah li-l Kitab. [In Arabic].
- Qommi, A. (1984). *Tafsir al-Qummi*. Dar al-Ketab. [In Arabic].
- Qurtubi, M. (1985). *Al-Jami' li-ahkam al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Ragheb Isfahani, A. (1991). *Mufradat alfaz al- Qur'an*. Dar al-Qalam & Dar al-Shamiyyah. [In Arabic].
- Rezaei Esfahani, M. (2004). *Tarjume-yi Qur'an*. Muassasa-yi Tahqiqati Farhani-yi Dat al-Dhekr. [In Persian].
- Safarzadeh, T. (2014). *Quran: Arabic, English, Persian*. Usweh. [In Persian & English].
- Safi Ali Shah, H. (2000). *Tafsir safi*. Manochehri. [In Persian].

- Samarqandi, N. (1995). *Tafsir al-Samarqandi al-musamma bahrul al-'ulum*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Samin, A. (1393). *Al-Durr al-masun fi 'ulum al-Kitab al- maknun*. Dar Al-Kutub al- Ilmiyyah. [In Arabic].
- Sanani, A. (1990). *Tafsir al-Qur'an al-'aziz*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Sarwar, M. (2011). *The Holy Qur'an: the Arabic text and English translation*. E-book.
- Seyyedi, M. (2006). Abu Dhu'ayb. In K. Musavi Bojnurdi (Ed.), *Encyclopaedia Islamica*. The Centre for the Great Islamic Encyclopaedia.
<http://www.cgie.org.ir/fa/article/226493/%D8%A7%D8%A8%D9%88%D8%B0%D8%A4%DB%8C%D8%A8-%D9%87%D8%B0%D9%84%DB%8C> [In Persian].
- Shakir, M. H. (2001). *The Holy Qur'an: Arabic text and English translation*. Worldwide Organization for Islamic Services (WOFIS).
- Sharani, A. (1995). *Qur'an-i majid ba tarjume-yi Farsi va khawas-i suwar va aayat*. Ketabfurushi-yi Islamiyyah. [In Persian].
- Sheikhzadeh, M. (1998). *Hashiyat Muhyuddin Sheikhzadeh 'ala tafsir al-Qadi al-Beydawi*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Shinqiti, M. A. (2006). *Adwa' al-bayan fi izah al-Qur'an bi-l Qur'an*. Dar Al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Siraj, R. (2001). *Tarjume-yi Qur'an*. Sazman-i Chaap-i Daneshgah. [In Arabic].
- Siwasi, A. (2006). *'Uyun al-tafasir*. Dar Sadir. [In Arabic].
- Sulayman, M. (2002). *Tafsir Maqatil b. Sulayman*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1996). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Jamiat al-Modarresin-i Hawza-yi Ilmiyya-yi Qom. [In Arabic].
- Tahiri Qazvini, A. (2001). *Tarjume-yi Qur'an*. Qalam Publications. [In Persian].
- Taleqani, M. (1983). *Partuw-i az Qur'an*. Sherkat-i Sehami-yi Inteshar. [In Persian].
- Tantawi, M. (1997). *Al-Tafsir al-wasit li-l Qur'an al-karim*. Nehdat Misr. [In Arabic].
- Thalabi, A. (1997). *Tafsir Tha'labi al-musamma bi-l jawahir al-hisan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Thalabi, A. (2001). *Al-Kashf wa al-bayan al-ma'rouf tafsir Tha'labi*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].

- Tustari, S. (2002). *Tafsir al-Tustari*. Dar al-Kutub al-ilmiah. [In Arabic].
- Unknown translator. (2004). *Tarjume-yi Qur'an qarn-i dahum*. Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Yaseri, M. (1994). *Tarjume va khulase-yi tafsir*. Bonyad-i Farhangi-yi Imam Mahdi (as). [In Persian]
- Yusuf Ali, A. (1934). *The Holy Qur'an: English translation & commentary (with Arabic text)*. Shaikh Muhammad Ashraf.
- Zaidan, A. M. A. (2009). *At-tafsir - der Quraan-text und seine transkription und Übersetzung*. Islamologisches Institut. [In German].

